

Agnieszka Fluda-Krokos

Instytut Nauk o Informacji

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

ORCID: 0000-0002-0934-8965

Pamiętnik Karola Druzewicza jako źródło do badań losów biblioteki puławskiej Czartoryskich

Dzieje biblioteki puławskiej Czartoryskich, jak i wielu innych cennych zasobów dziedzictwa kultury polskiej tworzonych i istniejących w czasach zaborów, nierozzerwalnie związane były w wydarzeniami historycznymi. Powstania, kara śmierci z września rok 1834 wydana na Adama Czartoryskiego¹ przez cara za udział w działaniach patriotycznych, wywiezienie części zbiorów puławskich do Petersburga w czasie powstań, niszczenie ich na miejscu przez wojska rosyjskie i w końcu pospieszna akcja ewakuacyjna sprawiły, że utracono bezpowrotnie wiele bezcennych woluminów.

W literaturze problem ewakuacji tych zbiorów pojawia się rzadko, a jeśli już to w formie fragmentarycznych opracowań, pomija się przy tym zazwyczaj postać bardzo istotną dla ocalenia zbiorów, mianowi-

---

¹ Adam Jerzy Czartoryski (14 stycznia 1770–15 lipca 1861) – syn Adama Kazimierza i Izabeli z Flemmingów, czynny polityk rosyjski i polski. Po walkach powstania listopadowego, we wrześniu 1834 r. skazany przez cara Mikołaja I Romanowa na karę śmierci poprzez ścięcie (o wyroku, skazaniu, które miało kilka etapów i jego skutkach zob. M. Kukiel, *Banicja księcia Adama Czartoryskiego i katastrofa Puław*, Lwów 1930). Założyciel konserwatywnego, antyrosyjskiego ugrupowania Hôtel Lambert w Paryżu, gdzie zmarł. Trumna ze szczątkami znajduje się w rodzinnym majątku Czartoryskich – Sieniawie, dokąd przewieziono ocalałą część biblioteki i innych zbiorów puławskich. Zob. M. Handelsman, *Czartoryski Adam Jerzy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 4, Kraków 1938, s. 257–269.

cie Karola Druzewicza. Osoba ta jest tym bardziej ważna, ponieważ swoje życie w otoczeniu rodziny Czartoryskich opisała w pamiętniku, przedstawiając nie tylko poczynania własne, lecz także działania członków rodu, którzy we wspomnieniach bibliotekarza właściwie zostali wysunięci na pierwszy plan.

Pamiętniki stanowią niezwykle cenne źródło badawcze, oczywiście przy założeniu, że nacechowane są subiektywnością autorską. Są one także cennym materiałem do badań bibliologicznych, na co wskazał Krzysztof Migoń², pisząc: „Dokumenty autobiograficzne – czyli pamiętnikarstwo i korespondencja – w pierwszym rzędzie spuścizny pracowników książki, ale także i te, które wyszły spod piór ludzi niezwiązanych z książką profesjonalnie, a które ważne będą głównie jako świadectwa recepcji książki”³.

***

Puławy w swej kilkunastowiecznej historii były w posiadaniu kilku rodów. Założone przez Tęczyńskich, w 1586 rok przeszły w ręce Zbaraskich, by po 45 latach, po bezdzietnej śmierci Jerzego Zbaraskiego⁴ trafić w formie spadku do Janusza Wiśniowieckiego⁵. W kilkadziesiąt lat później, w 2. połowie wieku XVII, stały się własnością Lubomirskich, a poprzez ślub Elżbiety Lubomirskiej⁶ z Adamem Mikołajem Sieniaw-

---

² K. Migoń, *Problematyka źródłoznawcza w bibliologii*, „Studia o Książce” 1985, t. 15, s. 3–18.

³ Ibidem, s. 6.

⁴ Jerzy Zbaraski (22 lub 23 kwietnia 1573–20 lipca 1631) – szlachcic, poseł, krajczy i podczaszy wielki koronny, kasztelan krakowski, starosta kilku miejscowości, fundator dóbr kościelnych. Zob. Z. Anusik, *Kasztelan krakowski Jerzy ks. Zbaraski (1574–1631). Szkic do portretu antyregalisty*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2010, r. 9, nr 1, s. 55–138; K. Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795. Materiały źródłowe*, Warszawa 2017, s. 100.

⁵ Janusz Wiśniowiecki (1598–1636) – książę, koniuszy wielki koronny, starosta krzemieniecki. Zob. I. Czamańska, *Wiśniowieccy. Monografia rodu*, Poznań 2007, s. 232–237.

⁶ Elżbieta Helena Sieniawska z Lubomirskich (1670–1729) – żona Adama Mikołaja Sieniawskiego, aktywistka polityczna, właścicielka Oleska, Tarnopola i Wilanowa. Zob. A. Link-Lenczowski, B. Popiołek, *Sieniawska Elżbieta Helena*, [w:] PSB,

skim⁷ (1687 r.) częścią majątku Sieniawskich. Kiedy w 1731 rok córka Adama Mikołaja wyszła powtórnie za mąż, tym razem za Aleksandra Augusta Czartoryskiego⁸, Puławy stały się majątkiem Czartoryskich. Za ich czasów stanowiły jedną z najcenniejszych i najbogatszych rezydencji arystokratycznych w Polsce. Powstał wówczas pałac „Marynki”, wzniesiono Domek Gotycki i Świątynię Sybilli⁹, urządzono piękny ogród angielski. Niemniej jednak świetność rezydencji wielokrotnie wystawiana była na ciężkie próby: w 1792 rok zniszczenia były efektem wojny z Rosją i Targowicą, rok później nastąpił rozbiór Polski, w końcu – powstanie kościuszkowskie i trzeci rozbiór. Wtedy to księżna postanowiła, że rezydencja poza przechowywaniem wspaniałej biblioteki, będzie spełniać rolę muzeum narodowego, gdzie zgromadzone zostaną nie tylko pamiątki z zagranicznych wojaży, lecz także pamiątki narodowe. Puławy miały zatem bogatą bibliotekę, muzeum¹⁰, założoną w 1828 rok drukarnię biblioteczną¹¹ i własną papiernię, umiejscowioną

---

t. 37, Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 90–96.

⁷ Adam Mikołaj Sieniawski (1666?–1726) – hetman polny koronny, hetman wielki koronny, wojewoda bełski, kasztelan krakowski, starosta kilku miejscowości; uczestnik wielu ważnych dla Polski bitew i wojen (m.in. pod Wiedniem w 1683 r., z Tatarami i Turkami); dowódca wojsk polskich. Zob. A.K. Link-Lenczowski, *Sieniawski Adam Mikołaj*, [w:] PSB, t. 37, Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 105–115.

⁸ Aleksander August Czartoryski (9 listopada 1697–4 kwietnia 1782) – drugi mąż Zofii Sieniawskiej, bardzo majątnej wdowy po Stanisławie Denhoffie, córki Adama Mikołaja Sieniawskiego i Elżbiety Lubomirskiej; uważany za głównego twórcę potęgi rodu Czartoryskich oraz rozwoju jego posiadłości (m.in. Puławy); starosta wielu ziem, pułkownik. Zob. W. Konopczyński, *Czartoryski Aleksander August*, [w:] PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 272–275.

⁹ Kopia starożytnej świątyni w Tivoli (Włochy).

¹⁰ Najcenniejszej części zbiorów – zgromadzonych w Świątyni Sybilli i Domku Gotyckim poświęcona została monografia Zdzisława Żygulskiego oparta na rozprawie doktorskiej autora. Zob. Z. Żygulski, *Dzieje zbiorów puławskich (Świątynia Sybilli i Dom Gotycki)*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 1962, t. 7, s. 5–265.

¹¹ Na temat drukarni pisali m.in. T. Frączyk, *Drukarnia biblioteczna w Puławach*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 1960, t. 6, s. 134–163; M. Pękalska, *Drukarnia biblioteczna w Puławach Czartoryskich*, [w:] *Miscellanea*, Kalisz 2006, red. E. Andrysiak i in., s. 189–205.

w pobliskim Celejowie. Tętniły życiem politycznym i kulturalnym¹², goszcząc w swych murach liczne znakomitości kultury (m.in. Adama Naruszewicza¹³, Jana Pawła Woronicza¹⁴, Juliana Ursyna Niemcewicza¹⁵). Etap ten, określony mianem „złotego wieku”¹⁶ Puław, zakończył się jednak wraz z powstaniem listopadowym, w efekcie którego majątek skonfiskowano, wywieziono lub zniszczono, zaś na księcia Adama Czartoryskiego wydano wyrok śmierci. W 1842 rok zmieniono nazwę na „Nowa Aleksandria” i w ocalonych budynkach umieszczono przeniesiony z Warszawy Instytut Wychowania Panien¹⁷.

***

Literatura na temat biblioteki puławskiej nie jest obfita, a wzmianki o niej pojawiają się najczęściej w kontekście jej późniejszych losów,

---

¹² Dzieje majątku puławskiego w latach jego świetności (1762–1830) przedstawił w 4-tomowym wydawnictwie monograficznym Ludwik Dębicki, opierając swą pracę na archiwalnych źródłach rodziny Czartoryskich. Zob. *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum xx. Czartoryskich w Krakowie*, t. 1–4, oprac. L. Dębicki, Lwów 1887–1888.

¹³ Adam Naruszewicz (20 października 1733–8 lipca 1796) – poeta, historyk i biskup, jezuita, aktywista polityczny (m.in. pełnił funkcję sekretarza Rady Nieustającej). Zob. J. Platt, *Naruszewicz Adam Tadeusz*, [w:] PSB, t. 22, Wrocław–Warszawa–Kraków 1977, s. 554–561.

¹⁴ Jan Paweł Woronicz (3 lipca 1757–6 grudnia 1829) – biskup, jezuita, poeta, aktywista polityczny, działacz Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie. Będąc w bliskich kontaktach z Czartoryskimi i Puławami, poświęcił im poemat *Świątynia Sybilli*. Zob. Z. Rejman, *Jan Paweł Woronicz. Poeta i kapłan*, Chotomów 1992.

¹⁵ Julian Ursyn Niemcewicz (16 lutego 1757–21 maja 1841) – pisarz (autor dramatów, powieści, poezji i pamiętników), poseł, polityk (m.in. członek Stronnictwa Patriotycznego, sekretarz Tadeusza Kościuszki, sekretarz stanu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego), współpracownik Adama Jerzego Czartoryskiego w Paryżu; autor m.in. *Powrotu posła* (1791), *Śpiewów historycznych* (1816) i poematu *Puławy* (1855). Zob. B. Wolska, *Julian Ursyn Niemcewicz – poeta*, „Napis. Pismo Poświęcone Literaturze Okolicznościowej i Użytkowej” 2015, nr 21, s. 381–388.

¹⁶ Z. Gołębiowska, „Złoty wiek” Puław, „Res Historica” 2005, t. 20, s. 209–222.

¹⁷ Historia wg: M. Strzemski, *Niech nam żyją Puławy*, Towarzystwo Przyjaciół Puław, Puławy 2005, s. 5–35; S. Goliński, *Puławy. Park – jego dzieje, oblicze i świat roślin*, Puławy 2005, s. 12–25.

już jako Biblioteki XX. Czartoryskich w Krakowie¹⁸, choć była ona jedną z największych w ówczesnych czasach¹⁹.

Jednym z cenniejszych jest tekst Karola Buczka, wieloletniego pracownika krakowskiej placówki, w którym autor przedstawił krótki rys historii zbiorów²⁰. Zgodnie z zamierzeniami biblioteka była zasobem żywym, wykorzystywanym i stale się rozrastającym. Na podstawie dostępnych katalogów, spisów i innych dokumentów, ustalono, następujący jego przyrost: 1770 r. – 1645 dzieł²¹, 1783 r. – 2 723 dzieł²², 1800 r. – 2 770 dzieł (katalog niekompletny)²³, 1824 r. – 1 972 rękopisy, 16 815 druków polskich, 22 110 druków obcych²⁴, 1826 r. – 70 tys. woluminów²⁵, 1866 r. (Sieniawa) – ok. 60 tys. woluminów²⁶; 1930 r. (Kraków) – ponad 70 tys. druków (w ok. 150 tys. tomów), 296 inkunabułów, ponad 2 300 poloników XVI-wiecznych, 2 500 map, 130

---

¹⁸ O zbiorach m.in. Z. Chwalewik, *Biblioteka Czartoryskich*, [w:] *Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 1: A–M, Warszawa–Kraków 1926, s. 196–200, 229–235; A. Homecki, *Biblioteka XX. Czartoryskich*, [w:] *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, oprac. D. Kamolowa, Warszawa 2003, s. 153–172; J. Pezda, *Zbiory emigracyjne w Archiwum i Zbiorze Rękopisów Biblioteki XX. Czartoryskich w Krakowie*, [w:] *Ślady polskości. Polonia i emigracja w świetle badań i źródeł historycznych*, red. D. Nałęcz, Warszawa 1999, s. 56–65; idem, *Zbiory rękopisów Biblioteki XX. Czartoryskich w Krakowie*, „Bibliotheca Nostra” 2009, nr 2 (18), s. 11–18; idem, *Volumen hoc deest. Volumen hoc desideratur: o brakach w zasobie rękopisów Biblioteki Książąt Czartoryskich*, „Rozprawy Muzeum Narodowego w Krakowie. Seria Nova” 2011, t. 4, s. 115–167 oraz sukcesywnie wydawane katalogi zbiorów i inne przywoływane w tekście opracowania.

¹⁹ Duże zbiory biblioteczne posiadali też m.in. Ossolińscy we Lwowie, Działyńscy w Kórniku, Potoocy w Łańcucie, Lubomirscy w Przeworsku.

²⁰ K. Buczek, *Z przeszłości Biblioteki Muzeum XX. Czartoryskich (w sześćdziesiątą rocznicę przeniesienia jej zbiorów do Krakowa*, „Przegląd Biblioteczny” 1936, r. 10, z. 1, s. 181–199.

²¹ Ibidem, s. 184.

²² Ibidem.

²³ Ibidem, s. 185.

²⁴ Ibidem, s. 188.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem, s. 195.

atlasów, 9 754 rękopisów²⁷; 1936 r. – 150 tys. druków (w tym 296 inkunabułów, 2 300 poloników z XVI w.), 2 500 map i atlasów, 1 254 dokumentów pergaminowych, 500 rękopisów²⁸; 2000 r. – 13 500 jednostek (archiwum i rękopisy), 2 tys. dyplomów pergaminowych, 227 tys. woluminów (w tym 320 inkunabułów), 4 500 druków XVI-wiecznych, ok. 4 tys. muzykaliów, 3 500 map i atlasów²⁹; 2004 r. – 13 552 rękopisów, 70 009 starych druków (w tym 333 inkunabuły, 2 620 poloników z XVI w.), ok. 20 tys. jednostek druków ulotnych, 43 317 jednostek czasopism, 5 660 kalendarzy, 1 300 muzykaliów, 3 500 map i atlasów, ponad 107 tys. druków od XIX wieku po współczesność oraz 8 502 jednostek zmikrofilmowanych³⁰; 2018 r. – ok. 70 tys. woluminów starych druków, ok. 108 tys. woluminów druków nowych (w tym ulotnych i muzykaliów), ok. 43 500 woluminów czasopism, ok. 7 tys. jednostek kartograficznych, ok. 5 660 woluminów kalendarzy³¹.

We wspomnianym tekście K. Buczka wzmiankowany jest twórca pamiętnika, będącego podstawą niniejszego opracowania, wymieniony jako pisarz wśród pomocników Łukasza Gołębiewskiego³² – bibliotekarza przeniesionego do Puław z Porycka³³ wraz z zakupionym księgozbiorem po Tadeuszu Czackim³⁴. Ten sam autor na podstawie do-

---

²⁷ Ibidem, s. 199.

²⁸ Z. Arct, *Od „polskich Aten” do Muzeum w Krakowie*, [w:] *Wybitni Polacy w służbie książki*, Warszawa 1983, s. 202.

²⁹ *Biblioteka Czartoryskich*, [w:] *Encyklopedia Krakowa*, red. prow. A.H. Stachowski, Kraków 2000, s. 56–57.

³⁰ *Biblioteka Książąt Czartoryskich: informator o zbiorach*, Kraków 2004, s. 49.

³¹ *XVI. Księgozbiór Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie*, [online] <http://mnk.pl/xvi-ksiegozbiór-czartoryskich>, [dostęp: 2.10.2018].

³² Łukasz Gołębiewski (1773–1849) – historyk, bibliotekarz, naukowiec. Po powstaniu listopadowym zatrudniony w bibliotece poryckiej Tadeusza Czackiego, z którą, po zakupieniu jej przez Czartoryskiego, trafił do Puław. Aktywny działacz Towarzystwa Przyjaciół Nauk, autor publikacji z zakresu historii literatury, historii Polski, etnografii. Zob. E. Szwankowski, *Gołębiewski Łukasz*, [w:] PSB, t. 8, Wrocław 1959–1960, s. 250–252.

³³ Por.: K. Buczek, *Przyczynki do dziejów Biblioteki Poryckiej*, „Przegląd Biblioteczny” 1936, cz. 1, r. 10, z. 1, s. 206–212; 1937, cz. 2, r. 11, s. 22–33.

³⁴ Tadeusz Czacki (28 sierpnia 1765–8 lutego 1813) – aktywista polityczny, oświatowy i gospodarczy, kolekcjoner; współtwórca Konstytucji 3 Maja i Towarzystwa

kumentacji archiwalnej (m.in. korespondencji Karola Sienkiewicza³⁵) przedstawił działania w trakcie napaści w okresie powstania listopadowego. Podjęte wówczas fortele miały ocalić choć część bogatych zbiorów³⁶. Kończąc tekst, K. Buczek napisał: „Część rzeczy, prawdopodobnie obiekty biblioteczne (rękopisy) zostały wywiezione (...) do Pożoga (...), a stamtąd albo do Klemensowa, albo też raczej wprost do Sieniawy, na co wskazywałyby udział w tej akcji bibliotekarza sieniawskiego, Karola Druzewicza”³⁷. Zwrócił też uwagę, że często w czasie śledztwa prowadzonego przez Rosjan, mającego ustalić, gdzie zniknęła część zbiorów puławskich, mylono te dwie postaci – Sienkiewicza i Druzewicza³⁸.

O niewątpliwie ważnej roli, jaką odegrał Druzewicz w ewakuacji zbiorów Czartoryskich, świadczy także korespondencja księżnej Anny Sapieżyny³⁹, żony Aleksandra Antoniego Sapiehy⁴⁰, teściowej Adama

---

Przyjaciół Nauk w Warszawie, właściciel jednej z najcenniejszych bibliotek (Poryck) i twórca Liceum Krzemienieckiego. Zakup od wdowy po Czackim, sfinalizowany w rok 1818, wzbogacił puławskie zbiory o 84 dzieła sztuki i osobliwości, 496 map i sztychów, 1 653 medale i monety, 480 dyplomów, 1 574 rękopisy i ok. 8 000 druków polskich. Zob. E. Danowska, *Tadeusz Czacki 1765–1813. Na pograniczu epok i ziem*, Kraków 2006; A. Knot, *Czacki Tadeusz*, [w:] PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 144–146.

³⁵ Karol Sienkiewicz (20 stycznia 1793–7 lutego 1860) – historyk, pisarz, sekretarz Adama Jerzego Czartoryskiego, dzięki któremu odbył studia bibliotekarskie w Paryżu, po czym został kierownikiem biblioteki rodowej w Puławach. Po upadku powstania listopadowego wyemigrował do Paryża, gdzie był współzałożycielem Biblioteki Polskiej. Zob. J. Skowronek, *Sienkiewicz Karol Kazimierz*, [w:] PSB, t. 37, Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 222–226.

³⁶ K. Buczek, *Biblioteka puławska w czasie walk powstania listopadowego*, „*Silva Rerum*” 1930, t. 5, s. 155–170.

³⁷ *Ibidem*, s. 170.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Anna Jadwiga z Zamoyskich Sapieżyna (1772–27 listopada 1859) – księżna, właścicielka Szydłowca, żona Aleksandra Antoniego Sapiehy; aktywistka polityczna, zwolenniczka działań Adama Jerzego Czartoryskiego (zięcia), opiekunka dóbr puławskich, o ewakuację których zabiegała. Zob. J. Skowronek, *Sapieżyna Anna Jadwiga*, [w:] PSB, t. 35, Wrocław 1994, s. 161–163.

⁴⁰ Aleksander Antoni Sapieha (3 września 1773–8 września 1812) – naukowiec, podróżnik, autor prac z zakresu geologii, mineralogii, chemii; działacz polityczny

Jerzego Czartoryskiego, która w liście do swojej córki⁴¹, z 15 października 1831 roku, pisała o wysłaniu Druziewicza do Puław i zleceniu mu prac, mających na celu wywiezienie pozostałych ruchomości i odkopanie ukrytych zbiorów bibliotecznych⁴². Jego udział w ocaleniu zbiorów potwierdził również K. Buczek. Zwrócił także uwagę na to, że akcja powiodła się dzięki przedsiębiorczości i przytomności umysłu księżnej, która działała, „posługując się do tego celu głównie (...) oficjalistą puławskim Karolem Druziewiczem”⁴³.

Zapowiedź wykorzystania pamiętników Druziewicza zawarta została w wymienionej już pracy Z. Żygulskiego, gdzie autor, kończąc opis zbiorów Świątyni Sybilli i Domu Gotyckiego oraz sygnalizując problem ewakuacji Puław, informuje: „Wiele materiałów do tej kwestii znajduje się w rękopiśmiennym pamiętniku Karola Druziewicza (...). Z uwagi na to, że dzieje te ciągnęły się aż po lata siedemdziesiąte wieku XIX, będą one szerzej uwzględnione w drugiej części monografii”⁴⁴. Ta jednak nigdy się nie ukazała, a pamiętnik nie był wykorzystywany jako źródło do badań nad dziejami biblioteki.

O pamiętniku wspomina także cytowany już K. Buczek, tym razem w artykule poświęconym dziejom archiwum Czartoryskich⁴⁵. Z tekstu wyłania się Druziewicz jako ten, który z polecenia A. Sapieżyny wywiózł z Puław do Warszawy, a później do Międzyrzecza, także całe archiwum rodzinne, dzięki czemu na jakiś czas było zabezpieczone. Niejako przy okazji, w przypisie pojawia się informacja, że w pamiętniku Druziewicza jest relacja z tej ewakuacji⁴⁶.

---

z kręgu Napoleona. Zob. Z.J. Wójcik, *Sapieha Aleksander Antoni*, [w:] PSB, t. 34, Wrocław 1992–1993, s. 569–572.

⁴¹ Anna Zofia z Sapiechów Czartoryska (17 października 1799–24 grudnia 1864) – żona Adama Jerzego Czartoryskiego. Po ucieczce do Paryża po klęsce powstania listopadowego skupiła się na działalności charytatywnej. Zob. M. Kukiel, *Czartoryska Anna*, [w:] PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 240–241.

⁴² Cyt. za: M. Kukiel, *Banieja...*, op. cit., s. 11.

⁴³ K. Buczek, *Z przeszłości...*, op. cit., s. 191.

⁴⁴ Z. Żygulski, op. cit., s. 237.

⁴⁵ K. Buczek, *Z dziejów polskiej archiwistyki prywatnej (Archiwa ks. Czartoryskich)*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 41–86.

⁴⁶ Ibidem, s. 46.

W opracowaniu Stanisława Golińskiego, w którym wspomniany jest m.in. księgozbiór, autor nie wymienia w ogóle Druziewicza, lecz wskazuje: „Zbiory, książki, wszystko, co zdążył i mógł zabrać, ratował Karol Sienkiewicz, jako ówczesny bibliotekarz, przewożąc do Warszawy i innych bezpiecznych miejsc. Część ich powędrowała do Paryża. Potem wszystko, co można było zgromadzić, zebrano w Muzeum Czartoryskich w Krakowie”⁴⁷.

Podobnie uczynił Mieczysław Kseniak w monografii poświęconej Puławom, stwierdzając: „Dzielnie spisał się plenipotent Czartoryskich Karol Sienkiewicz, który ukrył część majątku i zabezpieczył bezcenne zbiory, wywożąc je przez Klemensów⁴⁸ – gdzie mieszkali spokrewnieni z Czartoryskimi Zamoyscy – do Sieniawy, skąd trafił następnie do Paryża”⁴⁹.

Jak widać nazwisko Druziewicza zdaje się być często pomijane w opisach historii zbiorów puławskich, a, jak wskazują jego pamiętniki, brał on czynny udział w ewakuacji nie tylko księgozbioru, ale i pamiątek, przez co w końcu zmuszony był, w obawie o własne życie, opuścić teren zaboru rosyjskiego i osiaść w Galicji, w majątku Czartoryskich w Sieniawie, gdzie kończył dzieło swego życia – scalał i inwentaryzował bibliotekę puławską⁵⁰, a także, zgodnie z poleceniami księcia Władysława, ówczesnego właściciela, starał się niwelować skutki zdarzeń powstańczych z rok 1830 i ich reperkusji, jakie dotknęły Adama Czartoryskiego.

Obowiązki, które pełnił K. Druziewicz będąc bibliotekarzem sieniawskim, wiązały się z licznymi wyjazdami, zwanymi wyprawami bibliotecznymi. Dzięki nim w ciągu kilkadziesiąt lat udało mu się

---

⁴⁷ S. Goliński, op. cit., s. 23.

⁴⁸ Por. także sygn. 12236, gdzie znajduje się spis rękopisów (94 szt.) sporządzony przez Wincentego Cyprysińskiego w roku 1841, a potwierdzony przez Druziewicza w roku 1877. Tam również spis *Manuskrypta Puławskie znajdujące się w Kl[emensowie]* (akta, listy, pisma, rachunki, gazetki, kroniki), zawierający dokumenty wybrane z 802 numerów inwentarzowych z Puław.

⁴⁹ M. Kseniak, *Rezydencja Książąt Czartoryskich w Puławach*, Lublin 1998, s. 24.

⁵⁰ O pracy Druziewicza w Sieniawie w oparciu o *Księgę czynności Biblioteki Sieniawskiej w latach 1869–1879*, t. 1–2 (BCz, rkps 2397, 2359) – zob. P. Sieradzki, *Biblioteka sieniawska książąt Czartoryskich*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia” 2000/2002, t. 14, s. 85–93.

uzupełnić część braków w bibliotece puławskiej, powstałych w czasie powstania listopadowego i ewakuacji, oraz powiększyć zbiory o wiele cennych wydawnictw, pozyskując je nie tylko w drodze licznych kontaktów i odwiedzin, m.in. w klasztornych librariach, lecz także korzystając z „pomocy” zawodowych księżkołapów⁵¹. Tej działalności Druzewicza poświęcony został oddzielny artykuł autorstwa Janusza Nowaka⁵², w którym autor obliczył, że w ciągu 46 lat służby w bibliotece sieniawskiej (1833–1879), *librarius* zdołał wzbogacić ją „o ponad 700 starodruków (w tej liczbie liczne stare druki stanowiły 90%), blisko 50 rękopisów, 3 mapy z XVIII w., a zbiory muzealne o wiele różnych eksponatów – monet, medali, militariów, mebli itp.”⁵³.

Na pierwszy plan w przywołanych opracowaniach wysuwany jest jednak K. Sienkiewicz – bibliotekarz puławski, choć Druzewicz podaje w pamiętniku, że, służąc Czartoryskim, zajmował się różnymi sprawami, „a najważniejsza – pakowaniem, przechowaniem i wywożeniem biblioteki, zbiorów Sybilli i Domu Gotyckiego w Puławach, o czym niżej poszczegółowo opiszę”⁵⁴. Pamiętnik więc staje się cennym źródłem do badań nad jej losami. Oczywiście, jest źródłem subiektywnym, w tym wypadku także retrospektywnym, niespisywanym dzień po dniu, co zapewne też wpłynęło na pewną wybiórczość przedstawionych zdarzeń, jak i ich ocenę, powstałym z przyczyny zewnętrznej i dodatkowo przeznaczonym do rozpowszechniania⁵⁵. Zinventaryzowany pod sygnaturą 12240 obejmuje dwa z trzech tomów dokumentów, aczkolwiek i trzeci, *Książka percepty i ekspensy pieniężnej Karola Druzewicza* spisana na polecenie bibliotekarza przez Konstantego Maślowskiego, jest cennym źródłem do biogramu Druzewicza.

---

⁵¹ M.in. korzystał z usług Erwina Rödla, przeworskiego antykwariusza, który jednak, wskutek nie do końca uczciwego postępowania, okazał się być kontrahentem problematycznym. Por. A. Fluda-Krokos, op. cit.

⁵² J. Nowak, *Karola Druzewicza podróże biblioteczne po Kongresówce i Galicji*, „Przegląd Humanistyczny” 1994, z. 3, s. 87–97.

⁵³ Ibidem, s. 97.

⁵⁴ BCz, rkps 12240, t. 2, s. 1.

⁵⁵ O problematyce wykorzystania pamiętników jako źródeł historycznych por. Z. Wojtkowiak, *O klasyfikacji i interpretacji pamiętników*, „Studia Źródłoznawcze” 1980, t. 25, s. 163–177.

We wstępie autor napisał: „Jestem ten, co lata moje spędziłem przy osobie Księcia Adama Czartoryskiego Senatora Wojewodę [!] Królestwa Polskiego oraz członka Tajnego Rady, Senatora Państwa Rosyjskiego”⁵⁶, po czym wyjawiał genezę pamiętników. Otóż w 1866 rok Sieniawę odwiedził książę Władysław⁵⁷, ówczesny właściciel majątku, wraz z synem Augustem⁵⁸, zwanym Guciem, który to należał, by Druzewicz spisał swe wspomnienia. Zatem: „To mnie spowodowało, że zasiadam w Sieniawie w dniu 10 lipca 1866 rok i zaczynam, a wszystko to dla Ciebie Guciu (Auguście), Księcia Wojewody Wnuku postanowiłem spisać. (...) Nie jestem literatem, ale zaczynam, jak to mówią, po prostu z mostu”⁵⁹. Po tym zamieścił Druzewicz krótki swój życiorys, informując przyszłego czytelnika, iż urodził się we wsi Dłużek na Ukrainie w dobrach międzyborskich, w rodzinie mieszczańskiej trudniącej się handlem. Uczył się w szkółce parafialnej, a potem w Szkółce Polskiej w Międzyborzu przy kościele parafialnym, gdzie miał dobrego nauczyciela Zawadzkiego. Ojciec przeciwny był dalszemu kształceniu syna, lecz dzięki staraniom matki Karol kontynuował naukę w szkole powiatowej w Latyczowie (1812–1814). W 1814 roku zmarli jego rodzice, pozostał zatem z dwoma starszymi braćmi – Teodorem i Stefanem oraz młodszą siostrą. Od tego też roku zmuszony był do podjęcia pracy, którą otrzymał w latyczowskim magistracie miejskim na stanowisku dyktariusza, a w 1817 roku trafił do rządcy Międzyborza. Ogólnie charakteryzuje te lata jako ciężkie, spędzone

---

⁵⁶ BCz, rkps 12240, t. 2, s. 1.

⁵⁷ Władysław Czartoryski (3 lipca 1828–23 czerwca 1894) – syn Adama Jerzego Czartoryskiego i Anny Zofii z Sapiehów; założyciel Muzeum XX. Czartoryskich w Krakowie, opartych na zbiorach rodowych przewiezionych z Sieniawy, dokąd trafiły po ewakuacji Puław, zabiegał o uzupełnienie braków powstałych w zasobach wskutek działań popowstaniowych, o czym świadczy obfita korespondencja z bibliotekarzami, m.in. z K. Druzewiczem i J. Łepkowskim; aktywista polityczny na emigracji, spadkobierca dokonań politycznych ojca. Zob. M. Kukiel, *Czartoryski Władysław*, [w:] PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 300–303.

⁵⁸ August Czartoryski (2 sierpnia 1858–8 kwietnia 1893) – syn Władysława Czartoryskiego i Marii Amparo Muñoz (pierwsza żona Władysława); salezjanin, błogosławiony Kościoła katolickiego. Zob. Z. Olszamowska-Skowrońska, *Czartoryski August*, [w:] PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 275.

⁵⁹ BCz, rkps 12240, t. 2, s. 2–3.

w niedostatku i biedzie. Stamtąd, za sprawą przybycia rodziców⁶⁰ księcia Władysława, dostał się do Wołosowiec – do kancelarii księcia kuratora Szkół Wileńskiego Wydziału, gdzie zajmował się rozsyłaniem korespondencji, po czym niemal natychmiast wyjechał do Puław z kancelarią, podczas gdy księstwo (Adam i Anna) udali się do Sieniawy. W 1820 roku, przed ślubem poszedł do spowiedzi do kościoła we Włoszowicach, (do tej parafii należały Puławy) do księdza Goreckiego – zmienił wówczas wiarę na rzymskokatolicką, w niej przeżył 46 lat i, jak napisał, „wychowałem dziatki dziś żyjących 6ro i wnuków żyją 5”⁶¹. W *Polskim Słowniku Biograficznym* zamieszczono krótki biogram Druzewicza autorstwa K. Buczka, będący uzupełnieniem informacji zawartych w jego pamiętniku, z którego dowiadujemy się, że w Sieniawie zamieszkał z rodziną w 1833 roku, unikając tym samym represji ze strony władz rosyjskich.

Dzierżawiąc majątek i służąc Czartoryskim, pełnił różne funkcje. W 1858 roku otrzymał dożywotnią pensję od Czartoryskiego i osiadł tam na stałe. Pomagał w bibliotece, a od 1866 roku, kiedy jej kierownikiem został profesor Józef Łepkowski⁶², mieszkający na stałe w Krakowie, wypełniał zadania z nią związane na miejscu, potem częściowo także w Krakowie, po przewiezieniu tam zbiorów. Zaczął w 1866 roku spisywać, jak twierdzi K. Buczek, „bardzo chaotyczne i nieprzedstawiające większej wartości wspomnienia, przy swoim bowiem skromnym wykształceniu i stanowisku niewiele miał on do powiedzenia. Poza tym jednak był to człowiek tęgi i z charakterem, cieszył się też »szacunkiem i miłością szeroko w okolicy, w której był żywą tradycją przez całe pół wieku«. Zmarł w Sieniawie 20 XII 1879 r.”⁶³.

---

⁶⁰ Adam Jerzy Czartoryski i Anna Zofia z Sapiechów.

⁶¹ BCz, rkps 12240, t. 2, s. 4.

⁶² Józef Łepkowski (1826–27 lutego 1894) – profesor archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego; w latach 1859–1884 współpracownik Władysława Czartoryskiego, pełniący funkcję m.in. kierownika biblioteki książkowej w Sieniawie oraz dyrektora Muzeum i Biblioteki XX. Czartoryskich w Krakowie. Na prośbę Czartoryskiego prowadził zakup eksponatów do rodowej kolekcji. Zob. C. Bąk-Koczarska, *Łepkowski Józef Aleksander*, [w:] PSB, t. 18, Wrocław 1973, s. 339–343.

⁶³ K. Buczek, *Druzewicz Karol*, [w:] PSB, t. 5, Kraków 1946, s. 401; T. Frączyk, *Druzewicz Karol*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972, s. 185.

Po zapoznaniu się z fragmentami pamiętnika dotyczącymi biblioteki puławskiej nie sposób zgodzić się z autorem biogramu, twierdzącym, że Druziewicz „niewiele miał (...) do powiedzenia”⁶⁴.

Dwa pierwsze tomy to retrospektywne zapiski sieniawskiego bibliotekarza, obejmujące okres od roku 1815 do lat 70. wieku XIX. Tom pierwszy ma charakter brudnopisu – poza częścią główną (28 kart) składa się także z luźnych, pojedynczych kart zawierających uzupełnienia do pamiętnika i inne notatki autora, całość zaś podzielona została na 14 części⁶⁵. Jak informuje we wstępie, jest to brudnopis, który przygotował do przejrzania J. Łepkowskiemu. Obu łączyła rozległa korespondencja na temat scalania i uzupełnienia zbiorów puławskich przewiezionych do Sieniawy, którymi Druziewicz opiekował się i o uzupełnienie których czynił starania. Tom drugi to uporządkowane treści w formie bloku z zapisanymi 114 stronami formatu folio i na nich głównie oparte jest niniejsze opracowanie.

Ze 114-stronicowego notatnika, spomiędzy wspomnień dotyczących dziejów kraju (pisał m.in. o działalności Nowosilcowa⁶⁶, koronacji cara Mikołaja I⁶⁷ na króla Polski, rewolucji 1830 r.) i rodu Czartoryskich (m.in. o narodzinach Władysława, posiadłościach, przeprowadzkach i podróżach) raz po raz wyłania się obraz rodowej biblioteki i jej hi-

---

⁶⁴ K. Buczek, *Druziewicz...*, op. cit.

⁶⁵ Kolejno są to: 1. [„Pamiętnik”], k. 1–28, w tym spis rozdziałów; 2. „Miscellanea” dotyczące 1807 r. i 1817 r. w Puławach, k. 29–32; 3. [Pamiętnik] prowadzony do początku września 1831 r., k. 33–38; 4. „Zajścia w Puławach” od lutego 1831, k. 39–44; 5. „Do pamiętników moich po roku 1831 [...]”, k. 45–47; 6. „Różne przypomnienia do pamiętników od r. 1830”, k. 48–49; 7. [Wspomnienia] o przewozie biblioteki z Kongresówki do Sieniawy w 1832 r., k. 50; 8. „Miscellanea, czyli opisanie wypadków zaszłych w Galicyi [...] w 1846 roku, k. 51–65; 9. „Do moich miscellaneów. Sieniawa 11 mają 1874”, k. 66–71; 10. „Niecico o Brodzińskim Kazimierzu”, k. 72; 11. „Różności z przeszłości” dotyczące r. 1860, k. 73–74; 12. Luźne wspomnienia dotyczące lat 1819 – 1831, k. 75–77; 13. „Z pamiętników Druziewicza”. Wypis ręką Bronisława Zalewskiego, k. 78–81; 14. Bronisław Zalewski, Drobne wypisy na temat dziejów Czartoryskich od 1387 – poł. XIX w., prób tworzenia ordynacji, genealogia Czartoryskich, k. 82–89.

⁶⁶ Nikołaj Nowosilcow (1761–20 kwietnia 1838) – rosyjski polityk i wojskowy; pełniąc liczne funkcje we władzach zaborczych, był aktywizatorem działań antywojewódzkich.

⁶⁷ 24 maja 1829 r.

storii. Dowiadujemy się na przykład, że część zbiorów obejmująca druki zagraniczne, w pełni uporządkowana, mieściła się w puławskim pałacu na dole, gdzie miała również swoją oddzielną czytelnię; że do majątku należała także drukarnia i litografia powierzone opiece Karola Sienkiewicza – następcy Łukasza Gołębiewskiego. Ten z kolei, po przybyciu do Puław wraz z biblioteką porycką, której zasób umieszczono w oficynie zwanej „skarbcową”, uporządkował ją i sporządził katalog kartkowy. Pamiętnik potwierdza także kulturotwórczą i naukową rolę Puław, o której była już mowa: „Do tej to Biblioteki polskiej Puławskiej i do Świątyni Sybilli oraz do Domu Gotyckiego zjeżdżali się (zwłaszcza w czasie wakacji) ludzie uczeni”⁶⁸. Zgodnie z relacją Druzewicza, kolejną zatrudnioną osobą był doskonale wykształcony Franciszek Kozłowski, znający język polski, łaciński i niemiecki, sprowadzony przez Marię Wirtemberską⁶⁹ do skatalogowania bogactw zgromadzonych w Świątyni Sybilli i Domu Gotyckim, gdzie m.in. znajdowały się także zbiory biblioteczne i do których miała dostęp tylko księżna.

Po raz kolejny obraz biblioteki powraca kilka stron później jako luźne wspomnienie z czasów jej ewakuacji i dotyczy kościoła we Włostowicach⁷⁰, gdzie udało się, dzięki uprzejmości księdza Dobrzyńskiego⁷¹, ukryć część zbiorów, w tym także księgę gości odwiedzających Świą-

---

⁶⁸ BCz, rkps 12240, t. 2, s. 13.

⁶⁹ Maria Anna z Czartoryskich Wirtemberska (15 marca 1768–21 października 1854) – córka Izabeli z Flemingów i Adama Kazimierza Czartoryskiego (?); po zdradzie narodowej, jakiej dopuścił się jej mąż, Ludwik Wirtemberski, wiodła samotne życie, oddając się działalności filantropijnej oraz kulturalnej; autorka pierwszej polskiej powieści romantyczno-psychologicznej *Malwina, czyli domysłność serca* (1816). Zob.: *Maria Wirtemberska*, [online] <https://literat.ug.edu.pl/authors/wirtem.htm>, [dostęp: 2.09.2018]

⁷⁰ Por. także sygn. 12236 i składkę „Włostowice” – znajduje się w niej spis rzeczy znalezionych u zmarłego proboszcza, księdza Dobrzyńskiego i dokument potwierdzający ich odebrania z dn. 28 lipca 1858 r. sporządzony przez Jaszowskiego. W załączonym spisie znajdują się książki (w liczbie 69) zabrane i odesłane do Kancelarii Księcia Namiestnika w Warszawie, którym w owym czasie był Iwan Paskiewicz. Z listu Jaszowskiego z 28 lipca 1858 r. wynika, że ksiątek i broni zabrać z Włostowic nie mógł z powodu stanowczego zakazu zastępcy wójta, zastraszającego się zakazami rządowymi.

⁷¹ Józef Dobrzyński – proboszcz kościoła we Włostowicach.

tynię Sybilli oraz rękopisy, tarcze i chorągiew. Druzewicz wspomina, że przekazane w depozyt zbiory zostały zamurowane w tajemnej skrytce, jednak „w kilka lat później Rząd Ruski wpadł do kościoła, odmurował miejsce wskazane przez złych i podłych – i zabrał wszystko do Lublina, a co było z broni stosownej, np. berdysz itp. do Zamościa odesłał. Z Lublina później odesłano do Warszawy”⁷². Informacje te potwierdzone są także w innych dokumentach przechowywanych w Bibliotece XX. Czartoryskich⁷³, w których znajduje się spis rzeczy znalezionych u zmarłego 3 lipca 1853 rok proboszcza ks. Dobrzyńskiego, odebranych przez hr. hr. Zamojskich z Warszawy. O śmierci ks. Dobrzyńskiego i pozostałych rzeczach z Puław poinformował Jaszowski niejaki Amborski⁷⁴.

Kończąc notatkę o tej części zbiorów, bibliotekarz zanotował:

(...) i ja zabrałem z Warszawy i przywiozłem do Sieniawy. Prócz książki powyższej, w której zwiedzające osoby Sybille wpisywały swoje nazwiska i czas, w którym to było. Była tam i druga książka podobna – którą Gorczakow⁷⁵ kazał oddać do Biblioteki Akademii Medyczno-Chirurgicznej w Warszawie⁷⁶.

Pomocą w odzyskaniu zbiorów włostowickich wykazał się Ludwik Malhomme⁷⁷, na którego prośby zostały one wydane z kancelarii namiestnika w Warszawie: „Tych ksiąg było 13 kufków, w takowe spakowałem i zabrałem z kancelaryi Pana Malhomma z Warszawy i – pomimo obawy – dowiozłem do Sieniawy”⁷⁸.

Kolejna notatka biblioteczna dotyczy już ewakuacji zbiorów. Druzewicz odnotował rozkaz rosyjskiego generała, który nakazał

---

⁷² BCz, rkps 12240, t. 2, s. 15.

⁷³ BCz, rkps 12236, składka z napisem „Włostowice”.

⁷⁴ Amborski – nauczyciel szkoły wiejskiej w Włostowicach.

⁷⁵ Michał Gorczakow (1793–30 maja 1861) – generał wojsk rosyjskich, namiestnik warszawski.

⁷⁶ BCz, rkps 12240, t. 2, s. 16.

⁷⁷ Ludwik Malhomme (1798–ok. 1870) – pełnomocnik rodu Zamojskich. Zob. *Malhomme Leon*, [w:] PSB, t. 19, Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 319–320.

⁷⁸ BCz, rkps 12240, t. 2, s. 111.

Maderskiemu⁷⁹, pozostałemu w majątku do opieki nad bibliotekami, aby układał księgozbiór w paki, które następnie będą wywożone do Petersburga. Roztropny opiekun rozpoczął zatem swoją pracę od dubletów i zbiorów zdekompletowanych, wywiezionych przez Moskali w liczbie 48 pak i kufrów. Exodus zbiorów powstrzymał generał Julian Sierawski⁸⁰, który po przepędzeniu najeźdźców nakazał dalsze pakowanie zbiorów i przewożenie ich za Wisłę, gdzie z kolei wspomniany już Maderski, Sienkiewicz i inni przepakowywali je i wysyłali do majątków w Dobiesławicach, Tuczempach oraz do Warszawy, do siedziby Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Podobne losy spotkały „rzeczy starożytne” zgromadzone w Świątyni Sybilli i Domu Gotyckim – spakowane odsyłano do kościołów we Włostowicach i Kurowie, pałacyku na górze puławskiej i do Karczmisk.

W dalszej części tego opisu przywołuje zasłyszane opowieści dotyczące przybycia kolejnych oddziałów zaborcy, ponieważ sam przebywał wówczas w Warszawie. Generał rosyjski, znalazłszy na miejscu niejakiego Szmidta, wypytywał go o to, co się stało ze zbiorami, skoro były wszystkie opieczętowane przez Moskali i nagle większość z nich zniknęła, na co uzyskał odpowiedź, „że lud i wojsko wpadło i przez parę dni, wynosząc i uwożąc, zabrali wszystko”⁸¹. Pomimo wielu nalegań i zastraszania Szmidt pozostał przy tej wersji wydarzeń, co przyniosło niespodziewany skutek – generał pomny tego, że wiele zawdzięcza Czartoryskiemu z czasów, gdy ów przebywał w Petersburgu, przyjął zeznania świadka za wiarygodne, komisyjnie sporządzono protokół i wrogie oddziały opuściły Puławy. Wraz z tym nastąpiły okoliczności umożliwiające dalszą ewakuację zbiorów, którymi zawiadywała z Warszawy księżna Sapieżyna: „Obecna w Warszawie Księżna Anna Sapieżyna Matka Księżnej Wojewodziny, poruciła mi zajęcie się wywiezieniem sprowadzonej z Puław bibliotekę i archiwum, a to

---

⁷⁹ Maderski – pisarz puławski.

⁸⁰ Jan Kanty Julian Sierawski (1777–1849) – generał Wojska Polskiego, żołnierz powstania kościuszkowskiego, Legionów Polskich, kampanii napoleońskich i powstania listopadowego. Z. Zacharewicz, *Sierawski Jan Kanty Julian*, [w:] PSB, t. 37, Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 323–329.

⁸¹ BCz, rkps 12240, t. 2, s. 88.

do granic Galicyi ku Sieniawie⁸². Tak więc za jej poleceniem i nakazem zwoził ruchomości z Końskowoli, Zakrzowa, Radzyna, Wisznic, Zakrzówka, Klemensowa i Celejowa.

Po wypełnieniu tych zadań wrócił do transportu bibliotek ewakuowanych z Puław, a złożonych w Górze Puławskiej, skąd niewielka część trafiła do wspomnianych już Dobiesławic i Tuczemp, zaś reszta do warszawskiej siedziby Towarzystwa Przyjaciół Nauk, zwanej „Staszycem”:

Tam to chodziłem w dzień z latarnią i przepakowywałem z wielkich pak, których niełatwo było dźwigać. I tak częściami wywoziłem pod imieniem, że to są rzeczy Ordynata Zamoyskiego. Niby to z Warszawy z pałacu błękitnego. To dalej tłumacząc się niejednemu, że z Maciejowic, czyli z Podzamcza. I tak wywoziłem do Klemensowa i dalej ku granicy Galicyi, Sieniawy i do samej Sieniawy (przemycając granicę). Trwało to ze 3 lat. Po kilka razy wpadał rząd na ślad. Zsyłał Komisję, ale jakoś udało się wywinąć. Złe przeminęło i uszło⁸³.

Wspominając jedną z takich „komisji”, przywołuje tę, która mogła okazać się zgubna dla całego przedsięwzięcia i jego uczestników. Otóż gdy wyjechał z kolejnym transportem, Błażej – jego pomocnik, zanie mógł. Wtedy to księżna Sapieżyna poleciła to zadanie p. Michalskiemu – wojskowemu zatrudnionemu w Teofilowie, nakazując mu przepakowanie książek z większych skrzyń do mniejszych, by na Druzewicza, po powrocie do Warszawy, czekały już kolejne transporty gotowe do wywiezienia. Nakazała przy tym zachowanie maksymalnej dyskrecji. Ten, nie mogąc sobie sam poradzić, bo skrzynie były wielkie i ciężkie, wziął swojego służącego, zakładając, że skoro ma wyjechać na Wołyń razem z nim, to nie zdąży nikomu opowiedzieć o tym, co robił. Niestety, wśród pak znajdowała się także skrzynka z osobistą bronią księcia wojewody. Odkrył to Michalski, ale zauważył i służący. Za posiadanie broni w owym czasie bezwzględnie groziła kara śmierci. Przepakowawszy broń w inny kuferek, miał ją Michalski na polecenie księżnej dostarczyć do jej mieszkania – naprzeciwko pałacu Staszica, gdzie było wszystko składowane. Michalski posłał tam

---

⁸² BCz, rkps 12240, t. 2, s. 101.

⁸³ Ibidem, s. 103.

swego sługę. Księżna niewiele myśląc, wraz ze służącą Ożarowską wypakowały broń, przepakowały ją i zakopały w ogródku za pałacem, kuferek położyły pusty w garderobie. Służący zaś przekazał informację o broni swemu bratu czy szwagrowi, a ten doniósł do władz. W kilka dni później w pałacu Staszica i pałacu Sapieżyny pojawili się żołnierze z nakazem rewizji oraz rozkazem wydania im Michalskiego i otwarcia siedziby Towarzystwa Przyjaciół Nauk, gdzie w kufkach i pakach przechowywana jest broń. Księżna wielce zdziwiona odpowiedzieć miała, że ona jako kobieta nigdy broni nie posiadała, ale posłała do Michalskiego. Tymczasem w obawie przed rozpoznaniem zbiorów Czartoryskich przez żołnierzy – miały wybity herb na oprawach – pojechała do „pani hrabiny”⁸⁴, związanej z generałem moskiewskim Witem⁸⁵ i uprosiła, by wojsko nie przeglądało dokładnie książek i uważało na nie. To polecenie generała przekazała żołnierzom – przerzucili kilka pak, nie zwracając uwagi na to, jakie i czyje książki przerzucają. Odeszli, nie znalazłszy broni. Tym samym w opałach znalazł się donosiciel, który znowu zarzekał się, że kufer taki a taki z bronią wynosił. Księżna wraz ze służącą wypełniły ów kufer metalowymi etui na mapy i mapami i zapieczętowały go, na wzór pozostałych zbiorów, tą samą pieczęcią. I tym razem komisja nic nie znalazła. Donosiciela ukarano, natomiast wojsko wzięło jeszcze Błażeja na przesłuchanie, jednak i tym razem księżna wystarała się o jego uwolnienie.

Podobne wydarzenie miało miejsce w Klemensowie, gdzie utworzono skład ruchomości zwożonych z innych posiadłości, lecz i tym razem księżna, z właściwą sobie rozważą, zażegnała katastrofę.

Druzewicz, dowiedziawszy się o przebiegu rewizji związanych ze zbiorami puławskimi w Warszawie po powrocie do Sieniawy, po-

---

⁸⁴ Prawdopodobnie chodzi o Karolinę Rozalię Teklę Sobańską z domu Rzewuską (1793/1795–1885) – hrabinę, żonę Hieronima Sobańskiego, związaną z policją carską, kochankę Iwana Osipowicza de Witta, z którym, poza romansem, łączyły ją także wspólne, ważne dla Rosji interesy. Z. Sobolski, *Sobańska Karolina Rozalia*, [w:] PSB, t. 39, Warszawa–Kraków 1999–2000, s. 411–412.

⁸⁵ Iwan Osipowicz de Witt (1781–1840) – rosyjski generał, gubernator Warszawy od 1831 r.; powołał Komisję Śledczą dla Przesiępców Politycznych, której zadaniem było wykrywanie wszelkich działań konspiracyjnych na terenie zaboru rosyjskiego, znany był z okrucieństwa wobec patriotów. Wielokrotnie zmieniał poglądy polityczne.

wziął zamiar ucieczki zagranicę, jednak Stanisław Piegłowski, plenipotent księstwa, odradził mu ten krok i uspokoił, że złe już minęło⁸⁶. Powrócił zatem autor do swego podstawowego działania – wywożenia zbiorów z terenów Królestwa do Galicji. Kolejno zabierał depozyty z Sybilli złożone w Kurowie u tamtejszego księdza Pieńkowskiego, który, obawiając się represji ze strony władz zaborczych, nalegał na odebranie kosztowności. Przy pomocy okolicznych zarządców i fernali część trafiła wprawdzie do Klemensowa, zaś stamtąd, poprzez Ułazów i Cieszanów do Wysocka, część zaś prosto do Sieniawy. Ponadto z relacji bibliotekarza wynika, że partie zbiorów (pojedyncze zbiory) zabierała ze sobą księżna Sapieżyna, wywożąc przez Piskorowice do Krasiczyna⁸⁷, skąd trafiły do Paryża, podobnie jak i fragmenty wywożone do Francji z Sieniawy.

Kolejne paki i skrzynie, zgodnie z relacją pamiętnikarską Druzewicza, pojechały do Krakowa, a stamtąd, w myśl obowiązujących przepisów, do tzw. cenzury we Lwowie, gdzie, przeleżawszy jakiś czas, trafiły do Sieniawy. Część z nich jednak powróciła z zastrzeżeniem, że występujący o ich zwrot Leon Sapieha⁸⁸ „je zachowa u siebie pod zamknięciem, żeby nie rozpowszechniać”⁸⁹. W tym samym czasie część zbiorów przewieziona do Dobiesławic, majątku księżnej Sapieżyny,

---

⁸⁶ BCz, rksp 12240, t. 2, s. 103–106.

⁸⁷ Por. także sygn. 12236, gdzie w składce „Krasiczyn” znajduje się *Spis różnych Starożytności z Domu Gotyckiego i Sybilli znajdujących się w Krasiczynie*, w którym pod koniec jest informacja i szczegółowy wykaz 45 dyplomów (w tym kilka pieczęci), 31 książek z Domu Gotyckiego, 27 książek mahoniowych z portretami i 37 pozycji *pism rozmaitych*. Tam również *Spis książek i broszur, jakie otrzymałem w Krasiczynie – jako zwrot Biblioteki Księcia Władysława Czartoryskiego, bo pochodzące z Puław – w dniu 20 sierpnia 1878 r.* – 42 numery, oraz notatka Druzewicza: „Czterdzieści dwie książki i broszur a pozostałe jeszcze w Krasiczynie książki z numerami katalogu Biblioteki puławskiej D. 57, D.247, 623, 730, 1245, 1959, 2173, 2175, 2171, 2320, 5698, 5700, 5707 i 1747 w ilości sztuk 13-cie i prócz tych z n-rami 1747 i 2086 okazały się inne tytuły, a przez to nie wydano mi ich. Można sądzić, że w Kracicyńskim księgozbiorze jest więcej książek broszur i może z rzeczy starożytnych – bo mi nie pozwolono przejrzeć Biblioteki”.

⁸⁸ Leon Sapieha (18 września 1803–1 września 1878) – książę, dowódca powstania listopadowego, aktywista polityczny i gospodarczy. S. Kieniewicz, *Sapieha Leon*, [w:] PSB, t. 35, Wrocław 1994, s. 76–81.

⁸⁹ BCz, rkps 12240, t. 2, s. 113.

trafiła, w wyniku jego sprzedaży, w ręce Jana Zamoyskiego⁹⁰, później zaś w posiadanie księcia Leona Sapiehy. W końcu paki odnalazły się w Kozłowie, w innym majątku J. Zamoyskiego. W 1861 roku, podczas jednej z wspomnianych już wypraw bibliotecznych udało się Druziewiczowi z pomocą W. Czartoryskiego odzyskać stamtąd skarby Puław.

Taki obraz ewakuacji zbiorów puławskich przedstawił K. Druziewicz, wieloletni pracownik Czartoryskich i jeden z odnowicieli świetności biblioteki rodowej. W ostatniej z notatek zamieszczonych w pamiętniku, a dotyczącej zasobu bibliotecznego, bibliotekarz wymienia jeszcze raz Klemensów, Warszawę i Paryż jako główne miejsca, gdzie trafiały zbiory, niemniej jednak spora ich część była odsyłana do Sieniawy, gdzie zamierzano stworzyć centrum kulturalno-naukowe na miarę puławskiego⁹¹. Reasumując losy i stan biblioteki w 1869 roku bibliotekarz dopisał: „Wszakże wyznać muszę, że wiele z książek i manuskryptów oraz z zbiorów starożytnych brakuje”⁹².

Stan biblioteki puławskiej i prace z nią związane po przewiezieniu do Sieniawy przedstawiają spisy sporządzone przez Druziewicza oraz dzienniki czynności bibliotecznych skrupulatnie przez niego wypełniane. Niewątpliwie jednak pamiętnik spisany z inspiracji A. Czartoryskiego przez uczestnika wydarzeń stanowi bezcenne źródło do dalszych rozważań nie tylko na temat historii jednego z największych księgozbiorów rodowych w Polsce, lecz także dziejów i działalności rodu Czartoryskich, szczególnie zasłużonego dla materialnego dziedzictwa kulturowego.

Agnieszka Fluda-Krokos

---

⁹⁰ Jan Zamojski (1802–1879) – hrabia, dyplomata, właściciel Kozłówki; *Jan Zamojski – Muzeum Zamoyskich w Kozłowie*, [online] <https://www.muzeumzamoyskich.pl/843.jan-zamoyski>, [dostęp: 31.08.2018].

⁹¹ Por. J. Nowak, *Ordynacja sieniawska ksiąg Czartoryskich. Plany – zamierzenia – realizacja*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2000, t. 45, s. 121–160.

⁹² BCz, rkps 12240, t. 2, s. 113.

Bibliografia

Źródła

Muzeum w Puławach, BCz, rkps sygn. 12236.

Karol Druziewicz, BCz, rkps sygn. 12240, t. 1–3.

Opracowania

XVI. Księgozbiór Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie, [online] <http://mnk.pl/xvi-ksiegozbior-czartoryskich>, [dostęp: 2.10.2018].

Biblioteka Czartoryskich, [w:] *Encyklopedia Krakowa*, red. prow. A.H. Stachowski, Kraków 2000, s. 56–57.

Biblioteka Książąt Czartoryskich. Informator o zbiorach, Kraków 2004.

Buczek K., *Biblioteka puławska w czasie walk powstania listopadowego*, „*Silva Rerum*” 1930, t. 5, s. 155–170.

Buczek K., *Druziewicz Karol*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, red. W. Konopczyński, Kraków–Wrocław 1946.

Buczek K., *Z przeszłości Biblioteki Muzeum XX. Czartoryskich (w sześćdziesiątą rocznicę przeniesienia jej zbiorów do Krakowa*, „*Przegląd Biblioteczny*” 1936, r. 10, z. 1.

Chwalewik Z., *Biblioteka Czartoryskich*, [w:] *Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 1, A–M, Warszawa–Kraków 1926.

Fluda-Krokos A., *Starodruki z biblioteki klasztornej bernardynów w Przeworsku w zbiorach Biblioteki XX. Czartoryskich w Krakowie*, „*Hereditas Monasteriorum*” 2012, t. 1.

Frączyk T., *Drukarnia biblioteczna w Puławach*, „*Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie*” 1960, t. 6.

Frączyk T., *Druziewicz Karol*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa 1972.

Goliński S., *Puławy. Park – jego dzieje, oblicze i świat roślin*, Puławy 2005.

Gołębiowska Z., „*Złoty wiek*” Puław, „*Res Historica*” 2005, t. 20.

Homecki A., *Biblioteka XX. Czartoryskich*, [w:] *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, oprac. D. Kamolowa, Warszawa 2003.

Kseniak M., *Rezydencja Książąt Czartoryskich w Puławach*, Lublin 1998.

Nowak J., *Karola Druziewicza podróże biblioteczne po Kongresówce i Galicji*, „*Przegląd Humanistyczny*” 1994, z. 3.

Nowak J., *Ordynacja sieniawska książąt Czartoryskich. Plany – zamierzenia – realizacja*, „*Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*” 2000, t. 45.

Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literac-

kiego na podstawie archiwum xx. Czartoryskich w Krakowie, t. 1–4, oprac. L. Dębicki, Lwów 1887–1888.

Sieradzki P., *Biblioteka sieniawska ksiąg Czartoryskich*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia” 2000/2002, t. 14.

Wojtkowiak Z., *O klasyfikacji i interpretacji pamiątek*, „Studia Źródłoznawcze” 1980, t. 25.

Żygulski Z., *Dzieje zbiorów puławskich (Świątynia Sybilli i Dom Gotycki)*, „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 1962, t. 7.